

A könyvek sorsa, avagy unitárius egyházpolitika a türelmi rendelet évtizedeiben

*Vivat noster Iosephus Princeps clementissimus,
Vivat noster Secundus Semper Augustissimus.*

1 790. március idusán a gagyai unitárius pap, Nyárádgálfalvi Nagy Gergely lelkendezett imígyen II. József császár törökök fölött aratott győzelmének tiszteletére írott latin–magyar versében.¹ Az egyház előjáróinak és papjainak minden okuk megvolt a lelkesedésre, hiszen a császár kilenc évvel korábban hozott türelmi rendeletének köszönhetően Erdély párányi felekezete újabb lélegzetvételhez jutott. A mindössze harmincezer lelket számláló unitárius egyház² a katolikus restauráció következtében nemcsak a közéletből szorult ki teljességgel, hanem templomai és iskolái egy részét is elveszítette. Dolgozatomban nem térhetek ki a III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt katonai hatalommal támogatott templom- és iskolafoglalásokra és erőszakos térítésekre, inkább arra próbálok meg választ keresni, milyen eszközökkel és stratégiával igyekezett az unitárius egyház fennmaradását biztosítani, és hogyan próbálta orvosol(tat)ni sérelmeit a türelmi rendeletet megelőző és az azt követő évtizedekben.

Az erdélyi protestáns felekezetek közül a Habsburg uralom idején az unitáriusok kerültek a legnehezebb helyzetbe, és talán túlzás nélkül állítható, hogy a felekezet megmaradását, majd a lassan elkezdődő újjáépítést a türelmi rendelet tette lehetővé. Ennek ellenére néhány tanulmányt leszámítva,³ nem készült olyan elemzés, amely az unitarizmus fennmaradásáért folytatott

¹ Tózsér – Fosztó – Kozma: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. III. C. Ford. Márkos Albert, kézirat 653 r. Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár.

² Mátkó László: Az erdélyi unitáriusok 1766-i összeírása. In: *KerMagv* 1997, 39–48.

³ Csifó Salamon: Az unitárius egyház megújítása Lázár István püspöksége alatt. In: *KerMagv* 1910, 144–160, 200–212. Szabó Dezső: Templomépítés az unitárius egyházban a türelmi rendeletet követő 30 esztendő alatt. 1781–1711. In: *KerMagv* 1982, 156–177. Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*. Minerva Könyvkiadó, Kolozsvár 1935, I. kötet, 296–305. Juhász István: A türelmi rendelet és az Erdélyi Fejedelemség. In: *Theológiai Szemle* 1982/1. (UÉ 1982/6.) A román összefoglalókban többnyire Juhász tanulmánya alapján hivatkoznak az unitáriusok helyzetére a türelmi rendelet után. Ld. Daniel Dumitran: *Reacții Transilvănene la Edictul de Toleranță Iosefin*. In: *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* 8, 2004, 87–98.

küzdelmet részleteiben mutatta volna be. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy noha elkezdődött a Kénosi–Tózsér–Kozma által írt *Historia Unitariorum* kiadása, mindeddig csak az első két kötet, a 16–17. század története jelenített meg. A türelmi rendelet recepcióját is tartalmazó harmadik kötet terjedelme megközelíti az első két kötetét, és reméljük, hogy kiadására a közeljövőben sor kerül.

Ha a türelmi rendelet unitárius *impakt faktorát* próbálnánk meg lemérni, mintegy háromezer oldalnyi kéziratot, többnyire latin nyelvű anyagot kellene alaposan áttanulmányozzunk. Ez a bőséges anyag felöleli az unitáriusok által elszenvedett sérelmek teljes jegyzékét, amelynek egy részét felterjesztették az uralkodónak is. Az első reménysugár az elszenvedett sérelmek orvoslását illetően, 1773-ban csillant fel. Második József korrégens országjáró útja során két alkalommal is találkozott az unitáriusok képviselőivel.⁴

Az első audiencián Agh István püspök és Kovácsi Tamás főjegyző vett részt június 26-án Kolozsváron, a plébániaházban. Ekkor nyújtották át az egyház sérelmeit összefoglaló instanciát, majd ezt követően válaszoltak a korrégens kérdéseire. A mintegy félórás tartó kihallgatáson történeteket a püspök még aznap szó szerint lejegyezte, és mihez tartás végett, némely instrukció kíséretében postázta a Szebenben gyülekező unitárius arisztokratáknak. A püspök és a császár találkozása és latinul folytatott eszmecsereje természetesen az unitárius dogmatikáról és egyházzal szolt. A beszámoló szerint II. József első ízben találkozott unitáriusokkal és őszintén érdeklődött birodalma némiképp egzotikusnak számító egyháza iránt is. Az unitárius keresztség, úrvacsora és krisztológia kérdései iránt érdeklődő uralkodó, a püspök beszámolója szerint egyebek mellett ezeket mondta:

„Mi [...] azt mondjuk, hogy senki sem üdvözülhet, ki nem él a római hitben, de nem lenne rossz mindenkinek megengedni azt a képességet, hogy választhassa azt az utat a mennybemenetelre, amely neki tetszik.”

Az uralkodónak arra is kiterjedt a figyelme, hogy az unitáriusok és a birodalom területén élő hutteriták kapcsolatairól érdeklődjön. (A morvaországi csoportokkal az erdélyi unitáriusok semmiféle kapcsolatot nem tartottak, a szentháromságtan elutasítása miatt egyébként sem közeledhettek volna egymáshoz.) A sérelmek átnyújtása és a kihallgatás után Agh István két magyar nyelvű levelet írt Szebenbe, mindkettőben arra utasította a társuralkodó előtt megjelenni akaró unitárius urakat, hogy ne az egyház régi sérelmeinek felsorolásával foglalkozzanak, hanem a katolikusok által törvénytelenül elvett sinfalvi templom ügyét próbálják megoldani.

⁴ Várady Károly: Egy múlt századbéli történeti adat. In: *KerMagv* 1868, 228–235. Az unitárius világiakkal való találkozás lefolyását ld. Tózsér – Fosztó – Kozma: *i. m.* III. B. 338.

„*De nostro hic existentium iudicio [nekünk ittlévőknek ítélete szerint] a régi Casusokot, melyeket ha csak in sinu is [kebelükben is] magok is a Császári Felségek ratihabeáltak [jóváhagytak], nem kell sürgetni, fundamenta vacillantia debent solidari [az ingadozó alapokat kell megszilárdítani], ha solidaltatik, azután építhetünk bátrabban.*”⁵

A püspök II. Józsefnek átadott instanciájában csak éppen elősorolta a főbb sérelmeket, kiemelve a szentháromsági és a sinfalvi templomfoglalást, illetve az unitárius istentiszteletek betiltását az említett helyeken. A sinfalvi helyzet orvoslása érdekében az Aranyos menti unitáriusok valóságos kérésözönnel árasztották el a császárt: a felügyelő gondnok, a Sinfalváról és Szentmihályról elűzött lelkészek, huszonnégy férfi, akiket erőszakkal katolikussá kereszteltek, a sinfalvi unitárius asszonyok stb. kérelmezték az ügy kivizsgálását. Alighanem tervezett és szervezett akcióról lehetett szó, hiszen az egyéni sérelmek esetében is a közösség jogfosztása kerül előtérbe. A császár egyébként erdélyi útja során tizenegyezer kérvényt kapott, s ezekre vártak választ a jámbor alattvalók.

A második találkozásra egy hónappal később, július 6-án Szebenben került sor, ahol a Petrichevich Horváth Boldizsár és Siménfalvi János vezette héttagú delegációt fogadta az uralkodó. A II. Józsefnek átnyújtott meglehetősen vastagocska kérés tartalmazta az egyházi és világi sérelmek teljes felsorolását. Összeállítója részletesen ismertette a *recepta unitaria religio* fejedelmek által megerősített és diplomákban szavatolt jogait, majd elsorolta a legsúlyosabb sérelmeket. A főurak szóbeli instanciájukban a kolozsvári templom- és iskolafoglalásra, a tordai, székelykeresztúri, szentháromsági, székelykáli, illetve a sinfalvi erőszakos templomfoglalásra hívták fel II. József figyelmét, legrészletesebben természetesen itt is a legutolsó, az unitáriusok reménysége szerint még visszafordítható sinfalvi eseményeket számlálták elő. József átvette a gravaminákat felsoroló iratcsomót, majd elbocsátotta a kérelmezőket. Az arisztokraták egyéb sérelmeiket is előadták, nevezetesen azt, hogy az unitáriusokat nem jelölik és így nem választják be a különféle hivatalokba, még a helyi szintű kormányzatokba sem.

A stratégia azonban nem merült ki abban, hogy a Guberniumhoz vagy egyenesen a bécsi udvarhoz fordultak. Pártfogót kerestek ügyüknek, és a református vallású Teleki Sámuel megnyerésével remélték dolgaik gördülékenyebb intézését. A Teleki epizódra azért térek ki részletesebben, mert egyedülálló művelődéstörténeti vonatkozásai is vannak, és összekapcsolódnak egy könyvritkaság, *Servet Restituo Christianismi* című műve kalandos sorsával. Köztudott, hogy a *Restitutio* 1553. évi kiadásának mindössze három példánya maradt meg, az edinburghi, párizsi és bécsi példányok viszontagságos sorsa többé-kevésbé ismert a kutatók előtt. Most csak a bécsi példány sorsával

⁵ Tózsér – Fosztó – Kozma: *i. m.* III. B. 328.

foglalkozom, annak illusztrálására, hogy az unitáriusok a 18. században, ha közvetve is, de Miguel Servetet is bevetették ügyük előmozdítása érdekében.

A 17. század egyik eruditus püspöke, Szent-Iványi Márkos Dániel nyugat-európai peregrinációja során 1665-ben Londonba is eljutott, és itt megvásárolta Servet ritkaságszámba menő művét. Szent-Iványi ahhoz a körhöz tartozott, amelynek tagjai a Royal Society és annak titkára, Henry Oldenburg körül csoportosultak, így aligha volt véletlen a szerencsés vásár. Az erdélyi unitárius diáktól Oldenburg és köre fontos információkat várt a magyarországi és erdélyi bányákról.⁶ Adatokkal igazolható, hogy a Szentiványi hazatérése során a *Restitutió*ról legalább négy kéziratos kópia készült a 17. században.⁷ Így nincs semmi rendkívüli abban, hogy az Erdélybe került könyvritkaságról tudtak a „beavatottak”,⁸ és hamarosan tudomást szerzett róla Teleki Sámuel is, aki már az 1760-as években szemet vetett a „szociniánus testvérek” rejtegette kincsére, és kész is volt azt hatvan aranyért megvásárolni.⁹ A marosvásárhelyi Teleki Téka tudós munkatársai már 1981-ben közzétették az erdélyi példány sorsát tárgyaló alaposan dokumentált tanulmányukat, ennek ellenére a nemzetközi szakirodalom újabban megjelenő művei is ismétlik a már megrögzött sztereotípiákat.¹⁰ Nevezetesen az 1790-ben Christoph Gottlieb de Murr által kiadott *Restitutio Christianismi* hasonmás kiadást úgy állítják be, hogy az a bécsi példányról készült. Servet opusának pontos másolatához 1786-ban Teleki jóvoltából jutott hozzá De Murr, és a református nemes megkérdezése nélkül készült az új kiadás.

⁶ Gömöri György: *Kultúránk követői a régi Európában*. Editio Princeps Kiadó, Budapest 2009, 171–190.

⁷ Wallace, Robert: *Antitrinitarian Biograph*. London 1850. Vol. I. 421–461.

⁸ Agh István 1734–1743-ban vezetett Diariumának (Ms. U. 1158) 178. levelén a következő bejegyzés olvasható: „NB! Idem (Samuel Crellius) kért, hogy kérdéssem az Atyafiaktól Erdélyben kívül legyen Restitutio Christianismi Michaelis Serveti, mint-hogy T. S. Iványi Uram egyét Erdélybe vit volt.”

⁹ A *Restitutio* történetét ld. Spielmann József, Sebestyén Mihály, Deé Nagy Anna: Miquel Servetus műve és Erdély. In: *Korunk* 1981. 7–8. szám, 599–602. Vö. Hunger, Herbert Von: Michael Servet und das Exemplar seiner Restitutio Christianismi in der Österreichischen Nationalbibliothek. In: *Biblos*, 1952, heft 3–4. 61–78; Stümmvoll, Josef: *Geshichte der Österreichischen Nationalbibliothek* Bd. I. Wien 1968, 277.

Goldstone, Lawrence and Nancy: *Out of the Flames* (New York 2002, 233–234) című munkájában az erdélyi példány sorsát tárgyaló fejtegetés megmosolyogatóan naiv.

¹⁰ Legújabbán ld. a Hillar-féle Servet-fordítás előszavában írt valótlanságokat. “Restitutio was circulated after Servetus’s death in the form of copied manuscripts. In 1790 the German erudite, a follower of Unitarianism, Dr. Christoph Gottlieb von Murr made a handwritten copy of the exemplar from the National Library in Vienna [n.n.] and published almost an exact replica of the original book in Nürnberg.” *The Restoration of Christianity. An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 by Michael Servetus (1511–1553)*. Translated by Christopher A. Hoffmann and Marian Hillar. With a Preface by Alicia McNary Forsey. The Ewin Mellen Press, New York 2006, XXIII.

De hogyan került Telekihez a possessor bejegyzések szerint is a mindenkori püspök felügyeletére bízott könyvritkaság?¹¹ Teleki 1780-ban jutott a vágyott könyv birtokába, egy évvel a türelmi rendelet kibocsátása előtt. A Spielmann József – Sebestyén Mihály – Deé Nagy Anna nevével fémjelzett tanulmányban a szerzők Jacob Ferdinand Miller nagyváradi professzor értesüléseire hivatkozva helyesen állítják, hogy a könyvritkaság Agh István unitárius püspök közreműködésével, ajándékként került Telekihez. A szerzőknek abban is igazuk van, hogy Telekiben az unitáriusok a jövő emberét látták és tőle remélték dolgaik rendezését vagy legalábbis azt, hogy kéréseik eljutnak az illetékesek asztalára. Az unitáriusok 1781 szeptemberében először folyamodtak a kormányzékhez, azért, hogy sérelmeiket az udvarhoz írásban felterjeszthessék. Teleki valószínű nem sokat segíthetett ebben, mert a kérelmezők elutasító választ kaptak, s az ügy nem jutott el Bécsig. Nem tudjuk, Teleki tanácsolta-e azt, hogy a Bécsben tanuló unitárius diákokon és Hoffmann ügyvéd útján újból felterjesszék panaszukat. Tény az, hogy erre a megkeresésre már válasz érkezett.

Teleki sokáig nem örvendezhetett Servet művének, miután két példányban Vitéz Józseffel lemásoltatta, az eredetét kénytelen-kelletlen 1786-ban a bécsi Bibliothecának adományozta. A kéziratos másolat egyik példányát De Murr kérésére megküldte a német tudósnak, mit sem sejtve annak szándékáról. Az 1790-ben újra kiadott Restitutio alapjául szolgáló példányról, s Teleki ebben játszott szerepéről mélyen hallgatott De Murr, mi több a másolati példány előzéklapját is kicserélte. Ezt a kéziratos példányt őrzik jelenleg a Harvard Egyetem könyvtárában. Servet a 18. században nem mentette meg az erdélyi unitáriusokat, de főműve újrakiadásával mégiscsak ráirányította a figyelmet a felekezetre.

A türelmi rendeletet, s a peregrinus diákok közbenjárását követően a konzisztórium 1783. március 25-én újabb panaszíratot terjesztett fel az udvarhoz, és ezúttal választ is kaptak kérdéseikre. A következőkben a sérelmekre és az uralkodó resolúciójára reflektáltak.

A kolozsvári templom és iskola, illetve a hozzátartozó vagyron elvesztése 1716-ban, illetve 1718-ban az erdélyi unitáriusok egyik legnagyobb sérelme volt. A kolozsvári unitárius templom és iskola elvesztése a közösséget alapjaiban rendítette meg. Érthető, ha elsősorban a kolozsvári eklézsia, s az 1568-tól folyamatosan működő iskola kárpótlását próbálták meg valamilyen módon kieszközölni. Kolozsvárott a klérust a református és katolikus egyház részére dézsmafizetésre kötelezték, a szegényeket és nyomorultakat a Szent-Erzsébet ispotályból kizárták, világi hivatalokra unitáriusokat nem jelöltek és

¹¹ A bécsi példány impresszumán a következő kéziratos bejegyzés olvasható: *Danielis Márkos Szent-Ivani Transylvano-Hungari. Londoni 1665 die 13 May. Nunc Michaelis Almasi Futuro Episcopo danadus.*

nem alkalmaztak. Általánosságban az elvett javadalmak visszaadását vagy kárpótlását, a tordai iskola jövedelmeinek visszaszolgáltatását kérték.

Bécsben a kérést ezúttal elolvasták és meg is válaszolták. Mi több 1783-ban a kolozsvári eklézsia és iskola kárpótlására is sor került, amikor is a császár rendeletére 5000 forintot fizettek, noha az eklézsia csak a nyomda elvételeivel ennek két és félszeresét veszítette. A dézsmafizetés alól felmentették a kolozsvári klérust, és intézkedtek arról is, hogy az ispotályba unitáriusokat is felvegyenek. Az elfoglalt templomok és jövedelmek esetében nem történt tényleges jogorvoslás, azaz a vallásos perlekedések elkerülése érdekében az ügyet az uralkodó lezártak tekintette, de megengedte, hogy a különféle világi tisztségek betöltésénél az unitáriusok is jelöltek állítsanak. II. József megpróbálta orvosolni a sérelmeket, és eltörölni azokat a diszkriminatív intézkedéseket, melyeket az unitáriusok az előző nyolcvan évben elszenvedtek. A türelmi rendelettel elkezdődhetett az újjáépítés munkája. Hosszú idő után először jelenhetett meg nyomtatásban unitárius teológiai mű. Mária Terézia uralkodása alatt az énekeskönyv (1749, 1777) és Szentábrahámi Lombárd Mihály püspök által összeállított imádságoskönyv (1749) kivételével nem jelenhetett meg egyetlen unitárius mű sem. A 18. század legkilátástalanabb évtizedeiben kezdett hozzá az egyház történetének megírásához Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István. A latin nyelven megírt hatalmas tudományos apparátust felhasználó mű, méltán illeszthető be a 18. század nagy protestáns és katolikus egyháztörténeti összefoglalók sorába.¹² A szisztematika teológia területén a türelmi rendeletet követően 1787-ben láthatott nyomdafestéket Szentábrahámi Lombárd Mihály *Summája*, teljes címe: *Summa universae theologiae secundum unitarios...* A lutheránus teológus, Masznyik Endre megállapítása szerint, Szentábrahámi Mihály a 18. század legnagyobb protestáns dogmatikusai között tartandó számon.¹³ A *Summa theologiae...* rendszeres elemzésével még mindig adós az unitárius hittantörténet, dióhéjban csak annyit, hogy a nagy erudícióval megírt mű forrásai többnyire a németalföldi remonstráns szerzők tollán jelentek meg. Szentábrahámi leggyakrabban hivatkozott szerzői: Philippus van Limborch, Simon Episcopus, Adriaan von Cattenburgh, Stephanus Curcellaeus, Daniel de Breen, Johannes

¹² Nyomtatásban lásd Kénosi Tózsér János–Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története* I. Ford. Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.) Kolozsvár 2005. Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története* II. Ford. Márkos Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. A térképeket készítette Elekes Tibor. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2.) Kolozsvár 2009.

¹³ Masznyik Endre: Szentábrahámi Mihály, mint dogmatikus. *Theológiai Szaklap*, 1903. július – 1904. szeptember 1–5. sz.

Crellius, Hugo Grotius. A négy részből álló *Summa theologiae*... első két része a szövetség szerzőjéről, Istenről, majd az Újszövetség közbenjárójának, Krisztusnak személyéről, prófétai, papi és királyi hivataláról értekezik. A harmadik és negyedik rész a keresztény erkölcsstan alapjait, az ember kötelességeit, illetve Krisztus földi egyházát taglalja. A remonstráns hatás az etikai kérdések tárgyalásánál domborodik ki leginkább. A Rakovi káté toleráns szellemisége is érződik Szentábrahámi művén, nem véletlen, hogy 1785-ben a királyi kormányzó ezekkel a szavakkal adta meg az imprimaturt:

„A *Summa universae theologiae christiane secundum unitarios* [...] ki-nyomtatását annál inkább megengedi, hogy a rajta átvonuló szerénységért más munkáknak is mintául szolgálhat.”

A mintegy fél évszázadig kéziratban használt hittankönyv a 19. század első negyedéig meghatározta az unitárius teológiát, Szentábrahámi utódai úgy hivatkoztak a műre, mint irányt mutató sarkcsillagra (Künoszúra). A belső építkezéssel párhuzamosan, ennél sokkal látványosabb külső építkezés kezdődött az unitárius egyházban. Agh István tudós püspök 1786-ban bekövetkezett halála után Lázár Istvánt választották püspöknek. Mind Szentábrahámi, mind Agh, mind pedig Lázár István németalföldön tanultak, utóbbi itt filozófiai doktorátust is szerzett. Az erdélyi unitárius egyházban ekkor volt a legerősebb a németalföldi akadémiák hatása. A hazatérő diákok, későbbi tanárok, püspökök hosszabb-rövidebb ideig a remonstráns gyülekezetek támogatását élvezték, így az sem írható a véletlen számlájára, hogy németalföldi forgolódásuk során elkezdték kiépíteni a kapcsolatot a Nagy-Britanniában ekkoriban szervezkedő ariánus szellemiségű anglikán klérussal. A 18. században kezdődő közeledés 1821-től intézményi formát öltött, s a század közepétől az erdélyi unitárius diákok a németországi egyetemek mellett az angliai unitárius főiskolán is tanulhattak.

A türelmi rendeletnek ennél sokkal kézzelfoghatóbb eredménye volt az a nagyarányú templom- és toronyépítés, amely az 1780-as évektől kezdődött el Erdélyben. Szabó Dezső a türelmi rendeletet követő harminc esztendőről írott tanulmányában megállapította, hogy 1781 és 1811 között negyvenkilenc unitárius templom- és toronyépítés, illetve nagyobb mérvű javítás történt.¹⁴ A türelmi rendelet kihirdetésekor hét olyan gyülekezet volt Erdélyben, amely templom nélkül maradt: Kolozsvárott 1716-tól 1796-ig (80 évig), Tordán 1721-től 1792-ig (71 évig), Sinfalván 1772-től 1799-ig (27 évig), Szentháromságon 1764-től 1790-ig (26 évig), Székelykeresztúron 1767-től 1792-ig (25 évig), Abrudbányán 1778-tól 1802-ig (24 évig), Sepsiköröspatakon 1781-től 1802-ig nem volt templomuk az unitáriusoknak. A felsorolt települések közül, stílusában és méreteiben kiemelkedik a Türk Antal tervei alapján készült késő barokk kolozsvári templom. A templomépítés sajnos néhány helységben rombolással

¹⁴ Szabó Dezső: Templomépítés az unitárius egyházban a türelmi rendeletet követő 30 esztendő alatt. In: *KerMagv* 1981, 157–177.

is járt, és néhány középkori gótikus templom megsínylette az építési buzgóságát. Bágyonban, Homoródújfaluban, Mészkon, Ravában és Szabédon lebontották a romladozó gótikus templomokat, így pótolhatatlan építészeti örökség ment veszendőbe. Összességében elmondhatjuk, hogy 41 egyházközségben építettek teljesen új templomot 1780 és 1811 között. Négy egyházközségben nagyobb átalakítást eszközöltek, hat egyházközségben új tornyot építettek. A templom- és toronyépítések mellett nem feledkezhetünk meg az újjáépített unitárius középiskolákról sem. Tordán 1788–1796, Székelykeresztúron 1793–1804, Kolozsváron 1801–1806 között épült új oktatási és nevelési intézmény. A türelmi rendelet minden pozitívuma mellett tartalmazott olyan rendelkezéseket is, amelyek akadályozták az egyházi élet zavartalan folytatását. Ilyenek voltak pl.: mindennemű gyűjtés és kollektázás tilalma, a zsinati és főkonzisztórium gyűlések tartásának előzetes engedélyhez kötése, a különféle vizitáción (esperesi, püspöki) a kollektázás teljes eltiltása. Paradox módon éppen a gyűléstartások korlátozása nyomán alakult meg az unitárius egyházban a máig is működő egyháziakból és világiakból álló végrehajtó testület, az ún. Representativum Consistorium (ma az Egyházi Képviselő Tanács), ugyanis ennek összehívásához, nem kellett engedélyt kérni, tagjai pedig többnyire a kolozsvári világi értelmiségiek közül kerültek ki. 1791-ben az országgyűlés megengedte a szabad gyűléstartást, de a Representativum Consistoriumot nem oszlatták fel.

A türelmi rendeletet követő évtizedekben az 1786-ban püspökké választott Lázár István vizitációt tartott az unitárius egyházkörökben, és a kolozs-dobokai kivételével mindegyik egyházkört meglátogatta. A Torda-Aranyosi, Felsőfehéri, Háromszéki, Udvarhelyi és Keresztúri majd a Marosi és a Küllői Egyházkörökben végzett vizitációk tárgyi emléke az a háromkötetes nagy ívrét (24,5x37 cm) félbőrkötéses jegyzőkönyv, mely összesen 1548 oldalt tartalmaz, és amely mindmáig a legteljesebb és hitelesebb forrása a türelmi rendelet utáni egyházközségi életnek. A hitéletről, az erkölcsökről, az egyházközségek lélekszámáról, ingó és ingatlan vagyonukról, az oktatásról alig-ha készült teljesebb felmérés. Egyet kell értenünk Szabó Dezsővel abban, hogy a nagyarányú templomépítés bizonyítja a vallásos ember áldozatkészségét, azért, hogy „Isten imáadására és lelki békéje számára méltó hajlékot építsen”.

II. József türelmi rendelete gondviselészerűen szabadította fel a rejtett forrásokat, s a felvilágosodás légkörében az unitárius egyház is újra felfedezhet-e elfelejtett múltját, nemes örökségét, örök hivatását.